

АНОТАЦІЯ

Волкова Г. В. **Ритуал у збереженні та трансляції культурних цінностей.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 – культурологія. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено виявленню ритуальних основ культурних акцій, осмисленню ритуалу як символічної форми культури, в якому, через залучення до ритуальної дії суб'єкту культурного буття, здійснюється збереження і трансляції культурних цінностей, сформованих духовно-символічним початком ритуаліки.

Наукове завдання дослідження полягає в узагальненні уявлень щодо специфічно культурологічного тлумачення ритуаліки за її символічно-духовним початком, а також через розуміння культуротворчого принципу здійснення ритуальної компенсаторності як виділення специфічно культурних цінностей. Цими цінностями виступають, за логікою викладень даного дослідження, мистецькі здобутки з їх ідеальною символікою понад буттєвого призначення, однак в принциповому сполученні з матеріальним втіленням, а це народжує особливого роду комунікаційні показники художнього знаку. Вказана нерозривна єдність ідеально-духовної і матеріально-комунікаційної складових чітко відрізняє вказані специфічно від саме ідеальних і матеріальних надбань людського вжитку.

Сучасний пост-культурний стан суспільства, що очевидно відмежовується від часом апробованих традицій і, перш за все, від раціонально-диференційованих їх складових, детермінує необхідність вироблення нових орієнтирів та принципів буття людства, культурний стрижень яких формується через ритуальну сферу. У цьому положенні ритуал в сучасному соціумі перетворюється на важливу форму культури,

виступаючи важливим чинником упорядкування накопиченого людством духовного досвіду. Так змінюється сама суть ритуалу в культурі, висувається його провідна роль в культурних діяннях самої широкої затребуваності – у духовно-константному, історично-формуючому, антропологічно-вжитковому.

У дисертації виділена ієрархія розуміння культурних цінностей, в яких полярними утвореннями виступають духовні й матеріальні культурні надбання з очевидним вихідним і вирішальним виявленням першості символічно-духовного початку. Логічний аналіз співвідношень вказаного ціннісного обсягу висуває на серединне положення цінності мистецтва, більш того, функціонування їх в соціумі на рівні специфічно культурних цінностей, оскільки саме в них цілісно представлені альтернативні складові духовних і матеріальних культурних здобутків.

Вилучене аналітичне розпізнавання в мистецьких актах ритуального кореня, через який транслюється символічно-духовний заряд культурної штучності людської активності, дозволяє усвідомити суттєвість культурного впливу мистецтва, мінаючи спеціально-естетичний і художній принцип охоплення значущості творчої продукції. Такий підхід стимульований буттям пост-поставангардного («двічі-симулякровою») розкладу культури сьогодення, в якому класична спадщина осмислюється в контексті культурного шанування здобутків, часто поза закладеного авторського сенсу та із залученням актуальних на сьогодні відео-засобів до презентації традиційних мистецьких видів і жанрів.

В роботі прослідковано встановлення генетичного і фактичного зв'язку між ритуалотворенням і типологіями навчальної, просвітницької діяльності, процесуальністю музичних композицій і процесуальністю ж сприйняття творів зображального мистецтва і літератури. В роботі виділена компенсаторно-преобразувальна функція ритуальної активності, що зумовлює всеприсутність цієї діяльнісної типології на всіх етапах історії людства, активізуючись у кризових умовах змін формацій та епохальних

цілісностей, коли йде залучення ритуалів в культурний вжиток у цілому і посилюється виявлення ритуалотворчого початку в мистецьких проявах.

Дослідження ритуалу широко розгорнуте в спеціальній науковій літературі, що засвідчує затребуваність цієї тематики в творчих розробках численних авторів (Р. Бенедікт, А. ван Геннеп, Е. Ліч, Б. Маліновський, М. Мід, А. Редкліф-Браун, Ед. Тайлор, В. Тернер, Дж. Фрезер та ін.), серед яких переважає етнографічно-описовий підхід антропологічного спрямування в межах культурологічного знання. Але не всі з названих та інших дослідників зосереджуються на культуротворчому встановленні ритуаліки, в даному разі прослідковується дипластія палеопсихології (А. Валлон, Б. Поршнев), що живить міфологічне мислення з його творчо-преображальною енергією, недоступною лінійності раціонального знання.

В роботі показано, що від праць К. Леві-Стросса середини ХХ ст. до розробок В. Тьорнера К. Лоренца, Дж. Хакслі, А. Байбуріна, М. Еліаде та ін. активізується увага до преображально-компенсаторної дії ритуалу, яка ґрунтується на духовно-символічних засадах мислення. Термінологічно це відокремлює дискурс ритуалу від поняття обряду, ототожнення яких показове для антропологічних вимірів концепцій А. Редкліф-Брауна, Р. Бенедікта та інших. В роботі зосереджена увага на позиціях фольклористів (В. Пропп, В. Топоров), філософів (П. Флоренський, О. Лосєв), які в символічних виявленнях ритуалу усвідомлювали механізм преображення суб'єкта культури, у тому числі це здійснює релігійна діяльність, з якою злито символічне усвідомлення буття. Звідси виходять першозначущі для даного дослідження фольклористичні принципи розуміння ритуалу як першослова, першоміфу, першомистецтва (В. Топоров).

Такий підхід детермінував відродження інтересу до праць Е. Дюркгейма, які стали широко видаваними з кінця 1990-х років до сьогодні і позиції яких покладені в суттєві теоретичні узагальнення роботи, а саме: преображально-перетворювальна психологія ритуалотворення стоїть на першому плані розуміння творчо-практичних

акцій. Дані Е. Дюркгейма збігаються із результатами досліджень В. Проппа, у якого типологія ритуалів посвяти (ініціації) зумовлює сукупне переродження суб'єкта, простягаючи лінію до містерій. Останні чітко виконували преображально-виховну функцію і з них згодом народжуються усі театральні дійства і оперні акції в тому числі, інструментальна виразність в музиці, народжена ритуалами церковного походження. Прослідковані також аналогії процесуальності ритуальної акції до процесу сприйняття літературних творів і зображеної художньої сфери, для яких психологія Залучення стає основою виходу на духовно-ідеальні початки ритуально-містеріальних коренів їх смислу, забезпечує компенсаторну перспективу Преображення, що закладена в культуротворчий стрижень ритуальної активності.

В роботі доведено, що у авторів вищевказаного переліку, і найбільш повно у Е. Дюркгейма, виділена функція *компенсативно-преображального значення*, яка сформувалася на основі стадій *прилучення – ініціації – посвяти*, результуючою фазою яких виступає Преображення. Відповідно висувається дискурсивне розуміння значущості ритуалу, в якій дефінітивна складова відмічає символічно-духовне наповнення тих чи інших фізично здійснюваних акцій, розрізняючим показником яких виступає позараціональна виявленість Преображення. Саме через останнє здійснюється трансляція культурних цінностей від суб'єкта до його оточення, від покоління до покоління, забезпечуючи наслідуваність і відкритість до сприйняття компенсаторно заданих ритуалом здатностей і вмінь.

В роботі оригінальним здобутком виступає культурологічний підхід до артефактів, в яких обрядова процесуальність закладає смислово-базисне утворення як культурного надбання, цінність якого усвідомлюється незалежно від художньо-естетичної призначеності творчого впливу. Ритуальний стрижень в типологічних утвореннях мистецьких здобутків засвідчує високий духовний стимул виразності композицій, в яких за

умовами існування різних видів мистецтва процесуально-безпосередньо (музика, інструментальна і театральна) і опосередковано через сприйняття (зображальна сфера, література) виявляється ритуальна фазовість залучення – посвята – Преображення як цільове призначення мистецького твору. Здійсненні розгляди мистецьких композицій засвідчують ритуальну генезу їх високого культурного призначення, яке отримує особливий попит в епохи зламів і переходів, що відзначає і сучасний стан суспільства.

Ритуальний базис виразності артефактів, що співвідносить значення мистецьких здобутків з символічно-духовними акціями найширшого й найвищого рівня, очевидно загострено подається артистами й авторами на сучасному історичному етапі, наповнюючи багатством ритуально-містеріальних асоціацій ту чи іншу презентацію артефакту. В цьому відношенні емблематичним виступає твір М. Стороженка «Передчуття Голгофи», художній зміст якого явно відсторонюється величию ідеї Спокути, яка засвідчує масштабність соціально-культурного розмаху змісту твору даного автора. Затребуваність у сучасному музичному виконавстві тих чи інших жанрових типологій, відсторонених від театральної «життєподоби» вираження на користь славильного надособистісного ліризму вказує на довіру до містеріально-ритуального.

Відтак, дослідження ритуалу як феномену культури становить точку відліку в пошуках нових орієнтирів людського буття, утворює на сьогодні затребуваний базис різних акцій, ініціатив, вироблення розумових структур, поведінкових стереотипів тощо.

У дисертації *вперше* в культурології здійснено культурологічну експлікацію поняття «ритуал», що презентована наступними вимірами: категоріальним, формотворчим, функціональним. У *категоріальному вимірі* ритуал виступає як культурологічна категорія, ефективний методологічний інструмент аналізу еволюції форм культури та її ціннісних систем; у *формотворчому* – ритуал виступає як символічна форма культури, в якій через ритуальну дію здійснюється перетворення духовно-психологічної

енергії несвідомого в свідому активність й тим самим реалізується дієво-творчий потенціал ритуалу, його духовно-емоційний вплив на індивіда в цілісності його буття; у *функціональному вимірі* ритуал виступає способом соціокультурної комунікації та міжпоколінної трансляції духовно значущих смислів, кодів та цінностей культури, які передаються знаково-символічною мовою ритуалу через ритуальну дію як символічний вираз та об'єктивація творчого духу людини; здійснено культурологічний аналіз ритуалу як феномену культури, що здійснює передачу соціально значущих цінностей, смислів та кодів культури в символічних формах; розкрито особливості процесу декодування культурних акцій, зокрема, освітньо-виховного спрямування, мистецьких артефактів щодо розпізнавання в них ритуальної генези чи ритуально-матеріального чинника їх еволюції і значеннєво-структурної трансформації; ритуал представлено як символічно-духовний початок культурного надбання та мистецької пам'яті, який через втілення прийнятих символічних вимірів світосприйняття, здійснює компенсаторно-перетворюючий вплив на суб'єкта культурної діяльності через символічно-знакові системи його виявлення.

Уточнено ритуальну сутність змісту культурно-просвітницьких акцій, мистецьких артефактів, а саме, образно-змістовних їх утворень, що є результатом ритуального тла творчості, типологію специфічно культурних цінностей, представлених мистецькою сферою, які складають серединне утворення по відношенню до того духовних та матеріальних цінностей.

Поглиблено методологічний і понятійно-категоріальний інструментарій культурологічного дослідження ритуалу у збереженні та трансляції культурних цінностей шляхом залучення міждисциплінарного дискурсу у взаємодоповненні модерних та постмодерних теоретичних парадигм; культурологічне уявлення про ритуал як поєднання процесів акцій залучення, присвяти та Преображення, що символічно реалізуються у мистецьких надбаннях.

Набуло подальшого розвитку положення про формотворчу атрибутику ритуалу, яка постає у освітньо-виховних акціях, у містеріальних типологіях театралізованих дійств, особливо оперних; уявлення про функції ритуалу в сучасній культурі, серед яких виокремлені: світоглядно-моделююча, аксіологічна, естетична, кумулятивна, інформативно-комунікативної, трансляційної.

Ключові слова: ритуал, типи ритуалів, ритуал як культуротворчий чинник, культурні цінності, культ, мистецькі типології.

SUMMARY

Volkova G. V. The Ritual in the Preservation and Transmission of Cultural Values. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for a Doctor of Philosophy Degree: Specialty 034 – Cultural studies. – National Academy of Culture and Arts Management, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to identifying the ritual foundations of cultural actions, comprehending ritual as a symbolic form of culture. In this form of culture, the preservation and transmission of cultural values, formed by the spiritual and symbolic beginning of ritual through the introduction of the subject of cultural life to the ritual action, is carried out.

The scientific aim of the research is to generalize the ideas about the specific culturological interpretation of the symbolic-spiritual principle of ritual, as well as through understanding the cultural-creative principle of the implementation of ritual compensatory, emphasizing specific cultural values. According to the logic of this study, artistic achievements with their ideal symbolism of a more existential purpose, are values. However, in a fundamental combination with material embodiment, this gives rise to a special type of communication indicators of an artistic sign. The indicated inextricable unity of the ideal-spiritual and material-

communication components, clearly distinguishes specific cultural values from specific ideal and material achievements of human endeavour.

The modern post-cultural state of society, which is obviously dissociated from time-tested traditions and, above all, from their rationally differentiated components. This determines the need to develop new guidelines and principles of human existence, the cultural core of which is formed through the ritual sphere. In this position, ritual in modern society turns into an important form of culture, which is in turn an important factor in ordering the spiritual experience accumulated by humanity. The very essence of the ritual in culture is changing, its leading role in cultural deeds is determined by the wide demand - in the spiritually constant, historically formative, anthropologically applied sphere.

The dissertation highlights the hierarchy of understanding cultural values, in which spiritual and material-cultural achievements are the polar formations with an obvious decisive identification of the primacy of the symbolic and spiritual principle. A logical analysis of the relationships of a given value volume, pushes the values of art to a middle position, moreover, their functioning in society occurs at the level of specifically cultural values. It is in the values of art that alternative components of spiritual and material-cultural achievements are integrally presented.

An analytical recognition of the ritual root in artistic acts, through which the symbolic-spiritual charge of cultural artificiality of human activity is transmitted, is presented. This allows one to understand the essence of the cultural influence of art, bypassing the special aesthetic and artistic principle of analyzing the assessment of the significance of creative products. This approach is stimulated by the existence of a post-post-avant-garde («double-simulacrum») state of the culture of the present. The modern classical heritage is comprehended in the context of cultural reverence for achievements, often outside the author's sense and with the involvement of current video means in presentations of traditional artistic types and genres.

The work traces the establishment of a genetic and factual connection between ritual creation and typologies of educational activity, as well as between the procedurality of musical compositions and the procedurality of perception of works of fine art and literature. The work highlights the compensatory-transforming function of ritual activity, which determines the presence of this type of activity at all stages of human history. This function is activated in crisis conditions of changes of formations and epoch-making integrity.

The study of the ritual is widely deployed in the modern scientific scope. This testifies to the demand for this topic in the creative developments of numerous authors (R. Benedict, A. van Gennep, E. Leach, B. Malinovsky, M. Mead, A. Radcliffe-Brown, Ed. Tylor, W. Turner, J. Fraser and etc.), among which the ethnographically descriptive approach of the anthropological direction prevails in the framework of culturological knowledge. Not all researchers have focused on the cultural establishment of the ritual, which is based on the diplasty of paleopsychology (A. Wallon, B. Porshnev), feeding mythological thinking with its creative transformative energy, inaccessible to the linearity of rational derivative knowledge.

The study shows that from the works of K. Levi-Strauss, written in the middle of the twentieth century to the works of W. Turner, K. Lorenz, J. Huxley, A. Baiburin, M. Eliade, etc., the attention to the transformative-compensatory action of the ritual is activated, which is based on the spiritual-symbolic basis of thinking. Terminologically, this separates the discourse of ritual from the concept of rite, the identification of which is indicative of the anthropological dimensions of the concepts of A. Radcliffe-Brown, R. Benedict and others. The work focuses on the positions of folklorists (V. Propp, V. Toporov), philosophers (P. Florensky, A. Losev). They realized the mechanism of transformation of the subject of culture in the symbolic manifestations of the ritual, including through religious activity, with which the symbolic awareness of being is fused. This is the origin of the folkloristic principles of understanding ritual as a initial word, initial myth and initial art (V. Toporov).

This approach determined the revival of interest in the works of E. Durkheim, which began to be widely published from the late 1990s to the present. Their positions are laid down in essential theoretical generalizations of the work, namely, the transformational psychology of ritual creation, is at the forefront of understanding creative and practical actions. Research data of E. Durkheim coincides with the results of research by W. Propp, whose typology of initiation rituals leads to a collective rebirth of the subject, stretching the line to the topic of mysteries. The mysteries clearly performed a transformative and educational function. From the mysteries were later born all theatrical performances and operas, including instrumental expressiveness in music, born of rituals of church origin. Analogies of the procedural nature of the ritual action in the process of perception of literary works, and the depicted artistic sphere, were also traced. For these analogies, the psychology of attraction becomes the basis for reaching the spiritual-ideal beginnings of ritual-mysterious roots. This provides a compensatory perspective of the Transfiguration, which is embedded in the cultural core of ritual activity.

The work proves that the above authors, most fully in the work of E. Durkheim, distinguished the function of compensatory-transforming meaning, which is formed on the basis of the stages of initiation. Transformation acts as a resultant phase. Accordingly, a discursive understanding of the significance of the ritual is put forward, in which the definitive component marks the symbolic and spiritual content of certain physically performed actions. The distinguishing indicator in these actions is the irrational detectability of the Transformation. It is through the latter that cultural values are transmitted from the subject to the environment, from generation to generation, which ensures inheritance and openness to the perception of compensatory abilities and skills set by the ritual.

In the work, an original achievement is a culturological approach to artifacts, in which ritual proceduralism lays down a semantic-basic education as a cultural asset, the value of which is realized regardless of the artistic and aesthetic purpose of creative influence. In these compositions, according to the conditions of

existence, they distinguish between procedural and direct types of art (music, instrumental, and theatrical) and influencing types of arts, which are mediated through perception (the visual sphere, literature). All types of art turn out to be the ritual phase of initiation – initiation – Transfiguration. The Transfiguration is assessed as the purpose of a work of art. The analysis of artistic compositions testifies to the ritual genesis of their high cultural purpose, which receives a special demand in the era of breakdowns and transitions, such epochs characterize the current state of society.

The ritual basis of the expressiveness of artifacts correlates the meaning of artistic achievements with symbolic and spiritual actions of the broadest and highest level. This basis is obviously sharpened by artists and authors at the modern historical stage, filling this or that presentation of an artifact with the richness of ritual and mystery associations. In this respect, M. Storozhenko's work «Premonition of Calvary» is emblematic, the artistic meaning of which is clearly removed by the greatness of the idea of Atonement, which testifies to the scale of the socio-cultural scope of the content of the work of this author. The demand in modern musical performance of certain genre typologies, removed from the theatrical «life-like» expression in favor of glorious transpersonal lyricism, indicates trust in the mystery-ritual.

Consequently, the study of ritual as a cultural phenomenon is a starting point in the search for new landmarks of human existence and forms a demanded basis for various actions, initiatives, the development of mental structures, and behavioral stereotypes.

For the first time in culturology, a culturological explication of the concept of "ritual" has been carried out in dissertation form, which is presented by the following dimensions: categorical, form-building, and functional. In the *categorical* dimension, ritual acts as a culturological category, an effective methodological tool for analyzing the evolution of forms of culture and its value systems; in the *form-making* – the ritual acts as a symbolic form of culture, in which, through ritual action, the spiritual and psychological energy of the

unconscious is transformed into conscious activity and thereby the effective and creative potential of the ritual, its spiritual and emotional impact on the individual in the integrity of his being is realized; in the *functional* dimension, the ritual acts as a way of socio-cultural communication and transmission of spiritually significant meanings, codes and values of culture, which are conveyed by the sign-symbolic language of the ritual through ritual action as a symbolic expression and objectification of the creative spirit of a person; carried out a cultural analysis of ritual as a cultural phenomenon, which carries out the transfer of socially significant values, meanings and codes of culture in symbolic forms; the features of the process of decoding cultural actions, in particular, educational and educational direction, artistic artifacts for recognizing in them ritual genesis or the ritual-mystery factor of their evolution and semantic-structural transformation, are revealed; the ritual is presented as a symbolic and spiritual beginning of cultural heritage and artistic memory, which, through the embodiment of the accepted symbolic dimensions of the perception of the world, carries out a compensatory and transformative influence on the subject of cultural activity through the symbolic sign systems of its detection.

The ritual essence of the content of cultural and educational actions, artistic artifacts, namely, their figurative and meaningful formations, which are the result of the ritual background of creativity, have been clarified. The typology of specifically cultural values, represented by the artistic sphere, that make up secondary education in relation to spiritual and material values, is concretized.

The methodological and conceptual-categorical tools of the culturological study of ritual in the preservation and transmission of cultural values have been deepened by attracting interdisciplinary discourse in the complementarity of modernist and postmodern theoretical paradigms. The analysis of the culturological concept of ritual as a combination of the processes of initiation, initiation and Transfiguration, is given. These actions are symbolically realized in artistic achievements.

The provision on the form-making attributes of the ritual was further developed, which appears in educational events, in the mystery typologies of theatrical acts, especially operatic ones; idea of the functions of ritual in modern culture, among which are highlighted: worldview-modeling, axiological, aesthetic, cumulative, informational communicative, and translational.

Key words: ritual, types of rituals, ritual as a cultural factor, cultural values, cult, art typologies.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Волкова Г. В. Ритуал як культурний феномен і основа освітньо-творчих акцій. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. пр.* Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 23. С. 99–105.

2. Волкова Г. В. Ритуаловедення Еміля Дюркгейма у формуванні герменевтики культури. *Мистецтвознавчі записки: зб. наук. пр.* Київ: Міленіум, 2018. Вип. 33. С. 63–72.

3. Волкова Г. В. Феноменологічність ритуалу у вибудові культурних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал.* Київ: ІДЕЯ-ПРИНТ, 2019. № 3. С. 144–150.

Стаття в іноземному науковому періодичному виданні

4. Volkova G. Rytualne bodźce kształtowania typologii gatunkowych na przykładzie etiud Karola Szymanowskiego. *Interpretacje dzieła muzycznego w kręgu semantyki.* Bydgoszcz, 2018. № 3. S. 149–158.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Волкова Г. В. Интерпретационные направленности эпистемологии Э. Дюркгейма. *Трансформаційні процеси в мистецькій освіті та культурі України XXI століття*: зб. матеріалів Міжн. наук.-творч. конф., Одеса, Київ, Варшава, 25–26 квітня 2017 р. Київ: НАКККіМ, 2017. С. 114–118.

6. Волкова Г. В. Ритуально-духовний стрижень концертних симфоній (на прикладі Симфоній К. Шимановського і А. Пануфніка). *Художня культура і мистецька освіта: традиції та сучасність*: зб. матеріалів Міжн. наук.-творч. конф., Київ, 20–21 листопада 2018 р. Київ: НАКККіМ, 2018. С. 183–184.

7. Волкова Г. В. Культурні цінності в їх спрямованості на мистецтвознавство. *Сучасний культурний простір у мистецтвознавчому дискурсі*: зб. матеріалів Міжн. дистанц. наук.-практ. конф., Київ, 14 листопада 2019 р. Київ: НАКККіМ, 2019. С. 9–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Волкова Г. В. Ритуал як явище культури посткультурного суспільства. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. № 2. Вип. 35. С. 27–35.

9. Волкова Г. В. Онтологічний аспект залучення до творчості Й. С. Баха та до символіки духовної християнської музики. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ: Міленіум, 2018. Вип. 3. С. 382–386.

10. Волкова Г. В. Ритуально-містичний принцип виразності оперного дійства і складових його драматургії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. Маріуполь: Видавничий центр МДУ, 2019. Вип. 17. С. 14–22.